

Wijsheid (*phronēsis*) binnen de Stoa

Binnen het stoïcisme neemt **wijsheid** een centrale plaats in. Voor de stoïcijnen betekende wijsheid echter veel meer dan veel weten, belezen zijn of intelligent kunnen redeneren. Wijsheid moest zichtbaar worden in de manier waarop iemand **oordeelt, kiest en handelt**.

Het Griekse begrip dat hierbij vaak wordt gebruikt is *φρόνησις* (*phronēsis*), doorgaans vertaald als praktische wijsheid, verstandigheid of moreel inzicht. Het verwijst naar het vermogen om in concrete situaties te herkennen wat werkelijk goed is en vervolgens overeenkomstig dat inzicht te handelen.

Daarmee raakt *phronēsis* aan een van de belangrijkste vragen van de stoïcijnse filosofie:

Hoe kunnen wij leren om in iedere situatie juist te oordelen en juist te handelen?

Voor de stoïcijnen ligt het antwoord niet in het beheersen van de wereld om ons heen, maar in het vormen van ons eigen oordeel en karakter.

Wat betekent *phronēsis*?

Het woord *phronēsis* komt van het Griekse *phronein*: denken, begrijpen of verstandig zijn. In de klassieke Griekse filosofie kreeg het begrip een belangrijke filosofische betekenis.

Bij Aristoteles werd *phronēsis* vooral de **praktische wijsheid** waarmee iemand kan beoordelen wat in een bepaalde situatie goed en juist is. De stoïcijnen ontwikkelden binnen hun eigen ethiek eveneens een sterk begrip van praktische wijsheid, maar verbonden dit nauw met hun overtuiging dat **deugd het enige werkelijke goede is**.

Wijsheid betekent daarom niet eenvoudig:

weten wat er gebeurt,

maar vooral:

begrijpen welke waarde wij eraan moeten toekennen en hoe wij er juist op moeten reageren.

Iemand kan buitengewoon intelligent zijn en toch onverstandig leven. Hij kan veel kennis bezitten, maar worden beheerst door hebzucht, angst, woede of eerzucht.

Voor de stoïcijnen is dat geen wijsheid.

Werkelijke wijsheid vraagt dat kennis wordt omgezet in een juiste levenshouding.

Wijsheid als een van de vier hoofddeugden

Binnen de latere traditionele indeling van de stoïcijnse ethiek worden vier hoofddeugden onderscheiden:

- **Wijsheid (*phronēsis*)** – juist kunnen onderscheiden en oordelen.
- **Moed (*andreia*)** – standvastig handelen tegenover angst, pijn en moeilijkheden.
- **Rechtvaardigheid (*dikaiosynē*)** – anderen geven wat hun toekomt en handelen vanuit onze verbondenheid met anderen.

- **Zelfbeheersing (*sōphrosynē*)** – verlangens en impulsen onder leiding van de rede brengen.

Deze deugden moeten niet worden gezien als vier volledig afzonderlijke eigenschappen. Binnen het stoïcisme zijn de deugden nauw met elkaar verbonden.

Moed zonder wijsheid kan roekeloosheid worden.

Zelfbeheersing zonder wijsheid kan veranderen in starheid of nutteloze zelfontzegging.

Rechtvaardigheid vereist wijsheid om te herkennen wat in een concrete situatie werkelijk rechtvaardig is.

Wijsheid geeft als het ware **richting aan het morele handelen**.

Weten wat werkelijk goed en slecht is

Een van de belangrijkste functies van wijsheid is volgens de stoïcijnen het correct onderscheiden van **goed, kwaad en datgene wat op zichzelf geen van beide is**.

Hier ligt een van de meest radicale onderdelen van de stoïcijnse filosofie.

Voor de stoïcijnen is uiteindelijk alleen **deugd werkelijk goed** en alleen ondeugd werkelijk slecht.

Veel zaken waar mensen dagelijks achteraan jagen of bang voor zijn, behoren tot de zogenaamde **indifferentie zaken (*adiaphora*)**.

Denk bijvoorbeeld aan:

- rijkdom en armoede;
- gezondheid en ziekte;
- reputatie en afkeuring;
- succes en mislukking;
- bezit en verlies;
- lichamelijk comfort en ongemak.

Dat betekent niet dat het een stoïcijn niets uitmaakt of hij gezond of ziek, rijk of arm is. De stoïcijnen erkenden dat sommige omstandigheden van nature te verkiezen zijn boven andere. Gezondheid is doorgaans te verkiezen boven ziekte en voldoende middelen boven armoede.

Maar geen van deze dingen bepaalt uiteindelijk of iemand **moreel goed** is.

Een rijk mens kan slecht handelen.

Een arm mens kan rechtvaardig zijn.

Een gezond mens kan laf zijn.

Een ziek mens kan grote moed tonen.

Wijsheid leert daarom onderscheid maken tussen **wat prettig of nuttig is** en **wat werkelijk goed is**.

Dat verschil is fundamenteel.

Wijsheid begint bij het oordeel

Een van de belangrijkste inzichten van het stoïcisme is dat wij niet alleen reageren op gebeurtenissen, maar vooral op onze **oordelen over gebeurtenissen**.

Epictetus maakt dit bijzonder duidelijk. Volgens hem zijn het niet eenvoudig de dingen zelf die ons verontrusten, maar de opvattingen die wij erover vormen.

Stel dat iemand kritiek op ons heeft.

De gebeurtenis zelf is: iemand spreekt bepaalde woorden uit of vormt een negatief oordeel over ons.

Maar vervolgens kunnen wij denken:

Dit is verschrikkelijk.

Mijn reputatie is beschadigd.

Hij mag zo niet over mij spreken.

Ik moet mij verdedigen.

Iedereen moet mij respecteren.

Vanaf dat moment ontstaan woede, angst of gekrenkte trots.

De stoïcijn probeert daarom ruimte te creëren tussen **indruk en instemming**.

Een eerste indruk kan spontaan ontstaan. Maar wij hoeven niet onmiddellijk te geloven wat die indruk ons vertelt.

De wijze houding vraagt:

Wat is hier werkelijk gebeurd?

Welk oordeel voeg ik zelf aan deze gebeurtenis toe?

Is mijn oordeel redelijk?

Wat ligt binnen mijn verantwoordelijkheid?

Welke reactie past bij deugdzaam handelen?

Daar begint *phronēsis*.

Phronēsis en prohairesis

Bij Epictetus krijgt het begrip **prohairesis** een bijzonder belangrijke plaats. Hiermee wordt ons vermogen bedoeld om te kiezen, te oordelen, ergens mee in te stemmen of iets af te wijzen.

Veel omstandigheden kunnen wij niet volledig beheersen.

Wij kunnen niet bepalen wat andere mensen denken.

Wij kunnen niet voorkomen dat het lichaam uiteindelijk ouder wordt.

Wij kunnen niet garanderen dat onze plannen slagen.

Wij kunnen het verleden niet veranderen.

Maar wij kunnen wel werken aan de manier waarop wij **oordelen en kiezen**.

Wijsheid beschermt daarom de *prohairesis*.

Zij helpt ons om niet automatisch meegesleept te worden door omstandigheden, emoties of verwachtingen van anderen.

De centrale vraag wordt dan niet:

Hoe zorg ik ervoor dat alles gebeurt zoals ik wil?

maar:

Hoe zorg ik ervoor dat mijn handelen juist blijft, wat er ook gebeurt?

Dat is een fundamentele verschuiving.

Wijsheid en leven volgens de natuur

Het beroemde stoïcijnse ideaal luidt: **leven volgens de natuur**.

Hiermee bedoelden de stoïcijnen niet eenvoudig een terugkeer naar een primitief of natuurlijk bestaan. De mens maakt volgens hen deel uit van een groter, geordend geheel en bezit het vermogen tot **rede (logos)**.

Leven volgens de natuur betekent daarom ook:

leven overeenkomstig onze redelijke en sociale natuur.

De mens is niet alleen een denkend wezen, maar ook een sociaal wezen.

Werkelijke wijsheid kan daarom niet uitsluitend gericht zijn op persoonlijk voordeel.

Een beslissing kan slim zijn en toch onwijs.

Bedrog kan bijvoorbeeld op korte termijn winst opleveren. Vanuit puur eigenbelang kan het zelfs rationeel lijken. Maar vanuit stoïcijns perspectief beschadigt degene die bedriegt vooral zijn eigen karakter.

Hij handelt tegen rechtvaardigheid en daarmee tegen zijn redelijke en sociale natuur.

Wijsheid vraagt daarom niet alleen:

Wat levert mij het meeste op?

maar:

Wat past bij een redelijk, rechtvaardig en deugdzaam mens?

Chrysippos en de eenheid van de deugden

Voor Chrysippos, een van de belangrijkste systematische denkers van de vroege Stoa, waren de verschillende deugden nauw met elkaar verbonden.

De stoïcijnen beschouwden deugd in sterke mate als een vorm van **kennis** en ondeugd als een vorm van verkeerd oordeel of onwetendheid.

Dit verklaart waarom wijsheid zo fundamenteel is.

Wanneer iemand werkelijk begrijpt wat goed is, zal hij niet gemakkelijk gezondheid, geld of reputatie boven zijn karakter plaatsen.

Wanneer iemand werkelijk begrijpt wat rechtvaardigheid betekent, zal hij beseffen dat het welzijn van anderen niet volledig losstaat van zijn eigen morele leven.

Wanneer iemand werkelijk begrijpt wat wel en niet onder zijn verantwoordelijkheid valt, zal hij minder snel zijn innerlijke rust afhankelijk maken van toeval.

Stoïcijnse wijsheid is daarom niet alleen theoretische kennis.

Het is **kennis die het karakter vormt**.

Seneca: wijsheid moet worden beoefend

Bij Seneca vinden we voortdurend het onderscheid tussen filosofie als intellectuele bezigheid en filosofie als levenskunst.

Filosofie moet volgens hem iets met ons doen.

Het heeft weinig betekenis om prachtige uitspraken over eenvoud te kennen wanneer wij zelf voortdurend door luxe worden beheerst. Het heeft weinig waarde om over de dood te spreken wanneer iedere gedachte aan sterfelijkheid ons verlamt.

Daarom beschouwt Seneca filosofie als een voortdurende oefening.

De mens die wijsheid zoekt, is niet noodzakelijk al wijs.

Hij is iemand die probeert vooruitgang te boeken.

Binnen de stoïcijnse traditie ontstaat zo het belangrijke beeld van de **prokoptōn**: degene die morele vooruitgang maakt.

Dat maakt de stoïcijnse wijsheid tegelijkertijd veeleisend en praktisch.

Volmaakte wijsheid is uitzonderlijk.

Maar iedereen kan oefenen in wijzer handelen.

De stoïcijnse wijze

De vroege stoïcijnen ontwikkelden het ideaal van de **wijze** (*sophos*).

Deze figuur vertegenwoordigt de mens die volledige deugd en wijsheid bezit. Zijn oordeel is in overeenstemming met de rede en daardoor wordt hij niet beheerst door verkeerde waardeoordelen.

Dit ideaal is extreem hoog.

Zelfs beroemde stoïcijnse filosofen presenteerden zichzelf niet gemakkelijk als volmaakte wijzen.

De betekenis van de wijze ligt daarom vooral in zijn functie als **moreel richtpunt**.

Zoals een reiziger een bestemming nodig heeft om richting te bepalen, zo gebruikt de filosoof het ideaal van de wijze om zijn eigen keuzes te onderzoeken.

De relevante vraag is niet voortdurend:

Ben ik al wijs?

maar eerder:

Beweeg ik in de richting van wijsheid?

Marcus Aurelius: wijsheid midden in het leven

Marcus Aurelius laat in zijn *Meditaties* zien hoe stoïcijnse wijsheid er in het dagelijks leven uit kan zien.

Zijn teksten zijn geen systematisch filosofisch handboek. Het zijn grotendeels persoonlijke oefeningen waarmee hij zichzelf probeert te herinneren aan de principes die hij al kent.

Dat is belangrijk.

Marcus had filosofische kennis.

Maar kennis alleen was blijkbaar niet voldoende.

Hij moest zichzelf voortdurend herinneren aan wat hij belangrijk vond.

Wanneer hij irritatie voelde tegenover andere mensen, herinnerde hij zichzelf aan hun gedeelde menselijke natuur.

Wanneer hij werd geconfronteerd met sterfelijkheid, probeerde hij de dood binnen de natuurlijke orde te plaatsen.

Wanneer macht en status belangrijk dreigden te worden, herinnerde hij zichzelf eraan hoe tijdelijk reputatie is.

Hier zien wij *phronēsis* in praktijk:

de juiste gedachte op het juiste moment gebruiken om het juiste handelen mogelijk te maken.

Wijsheid en emoties

Het stoïcisme wordt soms verkeerd voorgesteld als een filosofie waarin emoties moeten worden onderdrukt.

De werkelijkheid is subtieler.

De stoïcijnen onderzochten vooral de **oordelen** die achter veel emoties liggen.

Wanneer iemand bijvoorbeeld buitensporig bang is voor verlies, kan daar het oordeel achter liggen:

“Zonder dit bezit kan ik niet gelukkig zijn.”

Wanneer iemand verteed wordt door eerzucht:

“Ik heb erkenning nodig om waardevol te zijn.”

Wanneer iemand buitengewoon kwaad wordt:

“Deze gebeurtenis had absoluut niet mogen plaatsvinden.”

Stoïcijnse wijsheid probeert zulke overtuigingen te onderzoeken.

Is bezit werkelijk noodzakelijk voor een goed karakter?

Bepaalt de mening van anderen werkelijk onze morele waarde?

Is boosheid noodzakelijk om onrecht te bestrijden?

Door verkeerde oordelen te corrigeren verandert ook onze emotionele verhouding tot gebeurtenissen.

Het doel is daarom niet gevoelloosheid.

Het doel is **vrijheid van destructieve hartstochten die voortkomen uit verkeerde waardeoordelen.**

Wijsheid en controle

Een bekende moderne samenvatting van Epictetus is het onderscheid tussen wat binnen en buiten onze controle ligt.

Hoewel de historische terminologie preciezer ligt dan deze eenvoudige formulering, blijft het principe buitengewoon bruikbaar.

Wij kunnen invloed uitoefenen op ons handelen, maar niet op alle gevolgen daarvan.

Wij kunnen zorgvuldig werken, maar succes niet afdwingen.

Wij kunnen eerlijk spreken, maar niet bepalen hoe anderen onze woorden ontvangen.

Wij kunnen voor ons lichaam zorgen, maar volledige gezondheid niet garanderen.

Wijsheid betekent daarom dat wij onze energie richten op datgene waarvoor wij werkelijk verantwoordelijkheid dragen.

Dit betekent niet dat de stoïcijn passief wordt.

Integendeel.

Hij kan hard werken, plannen maken, verantwoordelijkheid nemen en maatschappelijke problemen proberen op te lossen.

Maar hij probeert zijn **morele welzijn niet afhankelijk te maken van de uitkomst**.

Hij handelt zo goed mogelijk en accepteert vervolgens dat de wereld groter is dan zijn wil.

Wijsheid en *amor fati*

Hoewel de uitdrukking *amor fati* vooral bekend is geworden door Friedrich Nietzsche, sluit het idee van een instemmende verhouding tot het lot aan bij belangrijke stoïcijnse thema's.

De stoïcijn probeert werkelijkheid niet voortdurend te bestrijden omdat zij anders is dan hij had gewenst.

Dit betekent niet dat hij iedere situatie goedkeurt.

Onrecht blijft iets waartegen wij kunnen handelen.

Ziekte mogen wij behandelen.

Armoede mogen wij bestrijden.

Een fout mogen wij proberen te herstellen.

Maar wijsheid maakt onderscheid tussen:

de werkelijkheid erkennen

en

de werkelijkheid goedkeuren.

Wij kunnen erkennen dat iets gebeurd is zonder het moreel goed te vinden.

Pas wanneer wij de werkelijkheid erkennen zoals zij daadwerkelijk is, kunnen wij verstandig bepalen wat wij vervolgens moeten doen.

Wijsheid is geen passiviteit

Een veelvoorkomend misverstand is dat stoïcijnse acceptatie zou betekenen dat iemand alles maar moet laten gebeuren.

Dat volgt niet uit de stoïcijnse ethiek.

De stoïcijnse mens heeft verplichtingen tegenover andere mensen.

Wanneer wij onrecht kunnen bestrijden, kan rechtvaardigheid juist eisen dat wij handelen.

Wanneer iemand onze hulp nodig heeft, kan onze sociale natuur vragen dat wij helpen.

Wanneer wij een verantwoordelijkheid hebben aanvaard, hoort het bij ons karakter om die zo goed mogelijk uit te voeren.

Wijsheid bepaalt daarbij **hoe**, **wanneer** en **waarom** wij handelen.

Acceptatie betreft vooral datgene wat uiteindelijk niet door onze wil kan worden veranderd.

Handelen betreft datgene waarin wij nog verantwoordelijkheid kunnen nemen.

De combinatie van beide is essentieel.

Wijsheid en *oikeiōsis*

Een ander belangrijk stoïcijns begrip is **oikeiōsis**.

In eenvoudige termen beschrijft het een proces van toe-eigening, verbondenheid of het herkennen van wat bij ons behoort. Vanuit natuurlijke zelfzorg ontwikkelt de mens volgens de stoïcijnen het vermogen om zijn betrokkenheid uit te breiden naar anderen.

Wij leven niet geïsoleerd.

Wij zijn kinderen, ouders, vrienden, collega's, burgers en uiteindelijk leden van dezelfde menselijke gemeenschap.

Wijsheid leert daarom dat een goed leven niet uitsluitend om het eigen innerlijke welzijn draait.

De wijze mens begrijpt dat zijn handelen gevolgen heeft voor anderen.

Hier ontmoeten wijsheid en rechtvaardigheid elkaar.

Kosmopolitisme

Vanuit deze gedachte ontwikkelden de stoïcijnen een opvallend kosmopolitisch ideaal.

De mens behoort niet alleen tot zijn stad, land, sociale klasse of familie.

Op een dieper niveau behoort hij tot de **gemeenschap van redelijke wezens**.

Marcus Aurelius verwoordt regelmatig het idee dat mensen delen van hetzelfde grotere geheel zijn.

Daarom is het onredelijk om te leven alsof wij volledig van elkaar gescheiden zijn.

Stoïcijnse wijsheid is dus niet slechts persoonlijke zelfontwikkeling.

Zij heeft ook een sociale dimensie.

Wij worden niet wijzer om ons van de wereld terug te trekken, maar om beter in de wereld te kunnen staan.

Wijsheid en sterfelijkheid

Een belangrijk onderdeel van stoïcijnse wijsheid is het leren omgaan met vergankelijkheid.

Alles verandert.

Bezittingen verdwijnen.

Relaties veranderen.

Het lichaam wordt ouder.

Reputaties worden vergeten.

En uiteindelijk sterft ieder mens.

De stoïcijnen gebruikten de herinnering aan de dood niet om het leven somber te maken, maar juist om prioriteiten scherper te zien.

Wanneer wij werkelijk beseffen dat onze tijd beperkt is, wordt de vraag belangrijker:

Waar wil ik mijn leven aan besteden?

Is een langdurige ruzie werkelijk belangrijk?

Is status belangrijk genoeg om ons karakter voor op te offeren?

Hoeveel tijd willen wij besteden aan zorgen over de mening van mensen die ons misschien over enkele jaren vergeten zijn?

Memento mori wordt daarmee een oefening in *phronēsis*.

Sterfelijkheid helpt ons onderscheiden wat werkelijk belangrijk is.

Hoe ontwikkelt een stoïcijn wijsheid?

Wijsheid ontstaat niet door één boek te lezen of een aantal stoïcijnse uitspraken uit het hoofd te leren.

Zij moet worden geoefend.

Een eenvoudige dagelijkse oefening kan bestaan uit vijf vragen:

1. Wat gebeurt er werkelijk?

Beschrijf de situatie zonder onmiddellijk een waardeoordeel toe te voegen.

2. Welk oordeel vorm ik hierover?

Onderzoek welke betekenis jij zelf aan de gebeurtenis geeft.

3. Wat ligt binnen mijn verantwoordelijkheid?

Maak onderscheid tussen jouw keuzes en omstandigheden die je niet volledig beheerst.

4. Welke deugd vraagt deze situatie van mij?

Wijsheid? Moed? Rechtvaardigheid? Zelfbeheersing?

5. Welke handeling past bij de persoon die ik wil worden?

Verplaats de aandacht van onmiddellijk voordeel naar karakter.

Op die manier wordt filosofie een dagelijkse praktijk.

Een eenvoudig voorbeeld

Stel dat iemand op het werk kritiek op je geeft.

De eerste reactie kan zijn:

“Hij respecteert mij niet.”

Daaruit kan onmiddellijk boosheid ontstaan.

De stoïcijnse oefening begint met vertragen.

Wat weet ik werkelijk?

Iemand heeft kritiek uitgesproken.

Misschien is die kritiek onterecht. Misschien gedeeltelijk terecht. Misschien wordt zij slecht gebracht.

Maar wijsheid vraagt eerst onderzoek.

Is er iets waar ik van kan leren?

Als de kritiek terecht is, kan wijsheid betekenen dat ik haar accepteer en mij verbeter.

Als de kritiek onterecht is, kan wijsheid betekenen dat ik rustig uitleg geef.

Als de ander bewust probeert te provoceren, kan zelfbeheersing betekenen dat ik niet reageer vanuit gekrenkte trots.

De gebeurtenis blijft dezelfde.

Maar het oordeel verandert.

En daarmee verandert ook het handelen.

Van kennis naar karakter

Dit is misschien het belangrijkste verschil tussen wijsheid en gewone kennis.

Kennis kan in boeken blijven staan.

Wijsheid moet zichtbaar worden in het leven.

Je kunt honderd boeken over Seneca lezen en toch voortdurend worden beheerst door woede.

Je kunt Epictetus citeren en toch volledig afhankelijk zijn van de mening van anderen.

Je kunt Marcus Aurelius bewonderen en ondertussen iedere tegenslag behandelen alsof de wereld je persoonlijk onrecht aandoet.

De stoïcijnen zouden daarom niet alleen vragen:

Wat weet je?

maar vooral:

Wat heeft wat je weet met je karakter gedaan?

Daar ligt de overgang van filosofie als studie naar filosofie als levenskunst.

Wijsheid als innerlijk kompas

We kunnen *phronēsis* uiteindelijk zien als een **innerlijk kompas**.

Een kompas bepaalt niet hoe het landschap eruitziet.

Het verwijdert geen bergen.

Het voorkomt geen storm.

Het maakt de weg niet altijd gemakkelijk.

Maar het helpt ons richting te houden.

Zo werkt stoïcijnse wijsheid ook.

Wij kunnen niet bepalen welke omstandigheden het leven ons geeft. Soms krijgen wij mogelijkheden, soms verlies. Soms waardering, soms kritiek. Soms gezondheid, soms ziekte. Soms slagen onze plannen en soms vallen ze volledig uiteen.

Maar in iedere situatie blijft dezelfde vraag bestaan:

Wat is nu de meest redelijke en deugdzame manier om hiermee om te gaan?

Het antwoord op die vraag is nooit volledig los te maken van de omstandigheden. Juist daarom is *phronēsis* praktische wijsheid.

Zij verbindt universele principes met het concrete moment.

De weg naar wijsheid

De stoïcijnse wijze is een bijna onbereikbaar ideaal. Toch maakt dat het streven naar wijsheid niet zinloos.

Integendeel.

De waarde ligt in de richting waarin wij bewegen.

Vandaag kunnen wij één oordeel beter onderzoeken dan gisteren.

Vandaag kunnen wij één impuls niet onmiddellijk volgen.

Vandaag kunnen wij één moeilijke situatie met meer rechtvaardigheid benaderen.

Vandaag kunnen wij erkennen dat iets buiten onze macht ligt.

Vandaag kunnen wij een fout toegeven.

Iedere dergelijke handeling is klein, maar vormt uiteindelijk het karakter.

Stoïcijnse wijsheid wordt daarom niet in één beslissend moment verworven.

Zij ontstaat door een leven lang oefenen in **juist zien, juist oordelen en juist handelen**.

Tot slot

Voor de stoïcijnen is wijsheid geen verzameling indrukwekkende gedachten, maar een manier van leven.

Phronēsis leert ons onderscheid maken tussen wat werkelijk goed is en wat slechts aantrekkelijk lijkt; tussen wat van ons afhankelijk is en wat door omstandigheden wordt bepaald; tussen onze eerste indruk en ons uiteindelijke oordeel; tussen onmiddellijk voordeel en werkelijk deugdzaam handelen.

Wijsheid maakt de wereld niet volledig beheersbaar.

Zij maakt ons beter voorbereid om met die wereld om te gaan.

Daarom ligt de kern van stoïcijnse wijsheid misschien niet in het bezitten van alle antwoorden, maar in het steeds opnieuw stellen van de juiste vraag:

Wat vraagt deze situatie van mij als ik wil handelen als een redelijk, rechtvaardig en deugdzaam mens?

Wie die vraag niet alleen bestudeert, maar dagelijks probeert te beantwoorden, bevindt zich op wat de stoïcijnen werkelijk belangrijk vonden:

de weg van filosofische kennis naar een wijs en deugdzaam leven.

Bronnen en verdere verdieping

Voor verdere verdieping zijn vooral de volgende klassieke bronnen relevant:

- **Diogenes Laërtius – *Leven en leer van beroemde filosofen*, boek VII:** een belangrijke antieke bron voor de leer van de vroege stoïcijnen, waaronder hun opvattingen over deugd, kennis en wijsheid.
- **Epictetus – *Gesprekken* en *Encheiridion* (Handboekje):** bijzonder belangrijk voor oordeel, indrukken, *prohairesis* en de praktische toepassing van stoïcijnse filosofie.
- **Seneca – *Brieven aan Lucilius*:** uitgebreide praktische beschouwingen over wijsheid, deugd, emoties, sterfelijkheid en filosofische vooruitgang.

- **Marcus Aurelius – *Meditaties***: persoonlijke stoïcijnse oefeningen waarin rede, karakter, vergankelijkheid en onze verhouding tot andere mensen centraal staan.
- **Cicero – *De finibus bonorum et malorum* en *De officiis***: belangrijke bronnen voor onze kennis van de hellenistische ethiek en de stoïcijnse ideeën over het goede, plicht en deugd.
- **A.A. Long – *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life***: moderne wetenschappelijke verdieping in Epictetus en de praktische stoïcijnse levenskunst.
- **John Sellars – *Stoicism***: toegankelijke academische introductie tot de belangrijkste onderdelen van de stoïcijnse filosofie.